

І.М. Барило

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
irina.barilo@mail.ru*

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливою передумовою розвитку будь-якої території являється демографічний фактор. Він відображає в собі взаємозв'язок темпів та пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення (чисельність, статеві-вікова, сімейна структури, динаміка народжуваності, смертності, міграцій, стан здоров'я, розселення тощо). Демографічна криза, яка сьогодні спостерігається в більшості регіонів України, у тому числі і в Полтавській області, є закономірним наслідком розвитку довгострокових негативних тенденцій, що проявились у минулому. Зокрема, це стосується постійного скорочення рівня народжуваності й тривалості життя, зростання смертності, зростання рівня процесу «старіння нації». Розселення населення є результатом історичного процесу заселення території, який відбувається під дією ряду чинників: природних, соціальних, економічних, політичних тощо, що мають суттєвий вплив на особливості заселення та розміщення поселень, їх взаємозв'язок тощо.

Основні демографічні процеси на території сучасної Полтавської області можливо прослідкувати з X-XI ст. з часів Київської Русі, коли відбувалося основне заселення земель. В цей час з'являються перші оборонні міста та городища, зокрема м. Воїнь (с. Воїнська Гребля Кременчуцького району – нині затоплене водами Кременчуцького водосховища), м. Сніпорід (с. Мацківці Лубенського району), м. Синець (центральна частина р. Сенча), городище в урочищі Верхній вал (м. Лубни), м. Полкстинь (с. Повстин Пирятинського району), м. Многа (с. Городище Чорнухинського району), городище Кляпеча (с. Хитці Лубенського району). В той же час, поселення сільського типу

протягом XI – поч. XIII ст. існували на майже всіх придатних для життях мисах вздовж річок [2].

Господарське освоєння території розпочалося протягом другої половини XVI ст. та першої половини XVII ст. В цей час утвердилось козацьке землеволодіння. Внаслідок козацької заселення території виникли сучасні районні центри Велика Багачка, Диканька, Зіньків, Шишаки, села Покровська Багачка, Ковалі (Хорольський район), Устивиця, Матяшівка (Великобагачанський район), Гаркушенці, Зубівка, Хомутець (Миргородський район) та інші [2].

У період XVII – другої половини XVIII ст. на демографічну ситуацію сучасної Полтавської області впливали природній приріст населення та розселення населення. Середньорічний приріст був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській імперії. Загальна кількість населення краю складала близько 600 тис. осіб, серед них козацького війська – 30 тис. осіб. За національним складом населення сучасної території області було однорідним – переважали українці [4].

Загалом, Полтавщина була історично заселена густо, але нерівномірно. Населення концентрувалося поблизу річок. Найменш заселеними були степові простори Середнього Поворскля і Поорілля. У цей період на території сучасної Полтавської області з'явилося приблизно 30 нових сіл, заснованих переважно біженцями із Правобережної України. Заселення Лівобережжя відбувалося також за рахунок переселенців із сучасної території Росії, Білорусії, Молдавії.

На час утворення Полтавської губернії (1802 р.) на її території мешкало 1 343 тис. осіб. Серед інших регіонів сучасної України Полтавщина в I пол. XIX ст. була однією з найбільш заселених – 25 осіб на 1 км². Населення продовжувало зростати за рахунок природного та міграційного приростів. Проте значним були і показники імміграції населення до мало засвоєних регіонів Російської імперії, зумовлені економічними причинами. Політичним переселенням було переведення у 1813 та 1832 рр. на Кубань сформованих на Полтавщині козацьких полків і влиття їх до Чорноморського козацького

війська. З огляду на нестачу в районі розселення війська жінок, у 1832 р. стався унікальний факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і відрядження їх на Кубань для видання заміж за місцевих козаків, щоб збільшити число родин. За національним складом на Полтавщині продовжували переважати українці – 95 % населення. Невеликими етнічними групами були росіяни (4,5 %), євреї (0,4 %) і роми (0,1 %). До 1863 р. чисельність єврейського населення становила 2 % від загальної кількості населення і складала 34,2 тис. осіб. Найбільша єврейська громада мешкала у Кременчуці та на його околицях [1].

Більшою часткою населення краю було сільське населення. В 1859 р. нараховувалося 4 518 населених пунктів. 17 міст губернії були невеликі й загалом мали сільський вигляд. Першим із міських пунктів регіону статус губернського міста отримав Кременчук, який на поч. ХІХ ст. за чисельністю населення був найбільшим містом на території краю (рис. 1) [4].

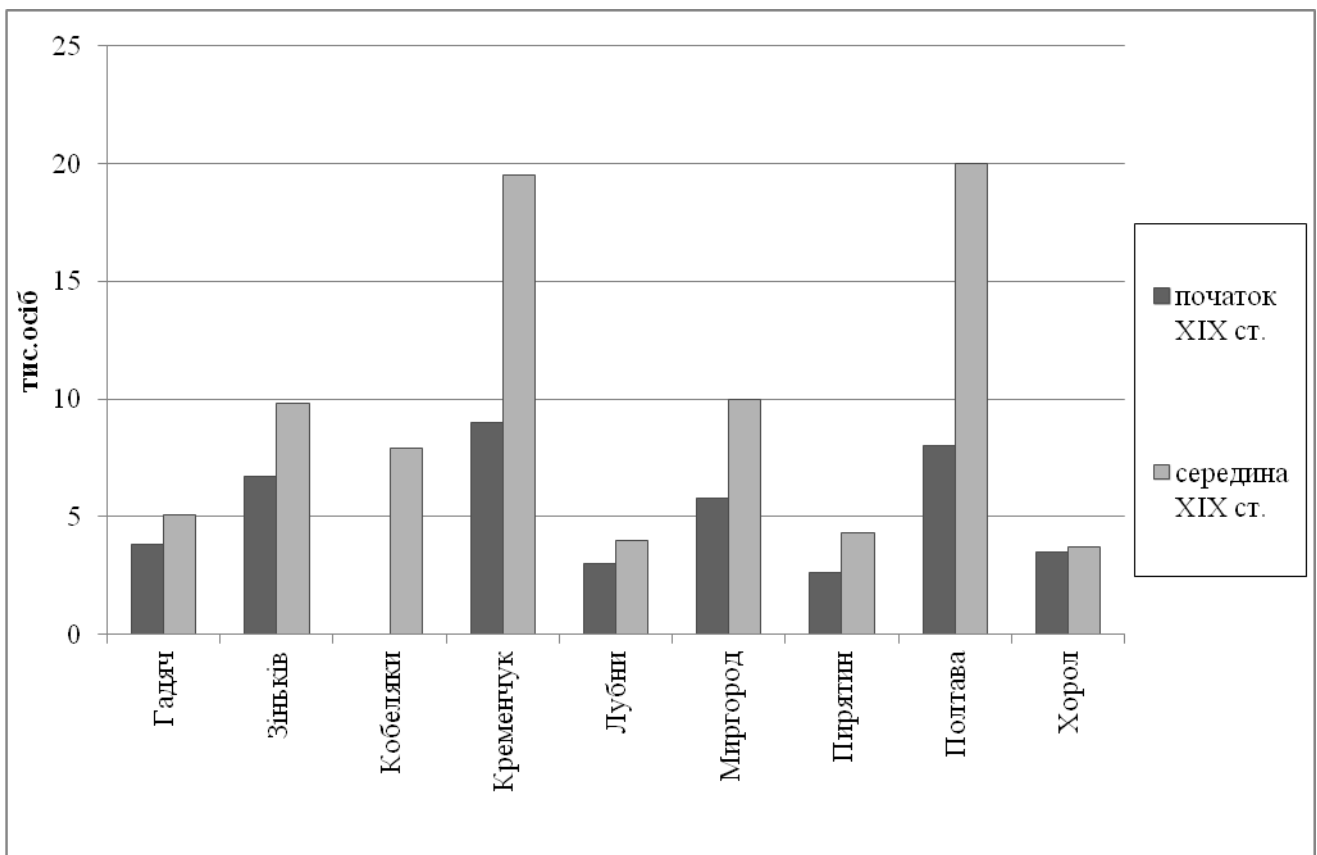

Рис. 1. Динаміка зміни чисельності населення міст Полтавської області, початок ХІХ – середина ХІХ ст. [4]

Упродовж II пол. XIX – поч. XX ст. населення Полтавщини стрімко зростає. Цьому зростанню сприяв значний природний приріст, один з найвищих у Російській імперії – у 1887-1897 рр. 18,8 осіб на 1000 населення. За переписом 1897 р. більше 2 500 тис. осіб (90,3 %) проживало у сільській місцевості і лише 274 тис. осіб (9,7 %) – у містах [1]. Сучасна Полтавська область мала з усіх українських земель найвищий відсоток українців – 92,98 % (росіяни склали 2,6 %, євреї – 4,0 %, німці – 0,2 %), причому українці становили більшість у всіх містах, за винятком Кременчука, де переважали євреї (60 % жителів) [4].

На початок 1917 р. У Полтавській губернії проживало 3,75 млн. осіб. Протягом 1920-х рр. у зв'язку з рядом адміністративних реформ та відсутності статистичних даних, говорити про демографічні процеси Полтавщини неможливо. 17 грудня 1926 р. (Всесоюзний перепис населення) на території, що потім увійшла до складу Полтавської області, проживало 2,644 млн. осіб. Чисельність населення краю значно скоротилася під час голоду 1921 р., а також в результаті голодомору 1932–1933 рр. За даними Всесоюзного перепису 1939 р. в області нараховувалося 2,263 млн. жителів. Отже, порівняно з переписом 1926 р., у 1939 р. кількість населення Полтавщини зменшилася на 380 892 осіб. Це стало наслідком виселення значної частки сільського населення у північні та східні регіони СРСР у зв'язку з розкуркуленням селян, репресій 20-30-х рр. XX ст. і особливо голодомору 1932–1933 рр. [1].

Відомості про демографічні процеси періоду 20-40-х рр. впродовж тривалого часу були засекречені. В 1934-1935 рр. усі документи про облік померлих у час голодомору 1932-1933 рр. з органів ЗАГС та сільрад були вилучені співробітниками НКВС. Таким чином, визначити реальні демографічні втрати за цей період дуже складно.

Станом на 1 січня 1941 р. в області проживало 1,896 млн. осіб., із них сільського населення 81,4 %, міського – 18,6 %. Абсолютну більшість жителів становили українці – понад 90 %, решта – росіяни, євреї, поляки, білоруси, болгари, грузини, молдовани, німці, чехи, цигани та інші.

Під час Другої світової війни на Полтавщині загинуло 186 тис. осіб. Проте у виданнях до 90-х років ХХ ст. зазначено, що під час окупації області німецькі фашисти знищили 221,9 тис. осіб. (із них 115 тис. військовополонених), зокрема у Полтаві – 20,2 тис. осіб, у Кременчуці – 97 тис. осіб, Лубнах – 19,5 тис. осіб, Хоролі – 9,3 тис. осіб, вивезли на примусові роботи до Німеччини понад 156 тис. громадян [3].

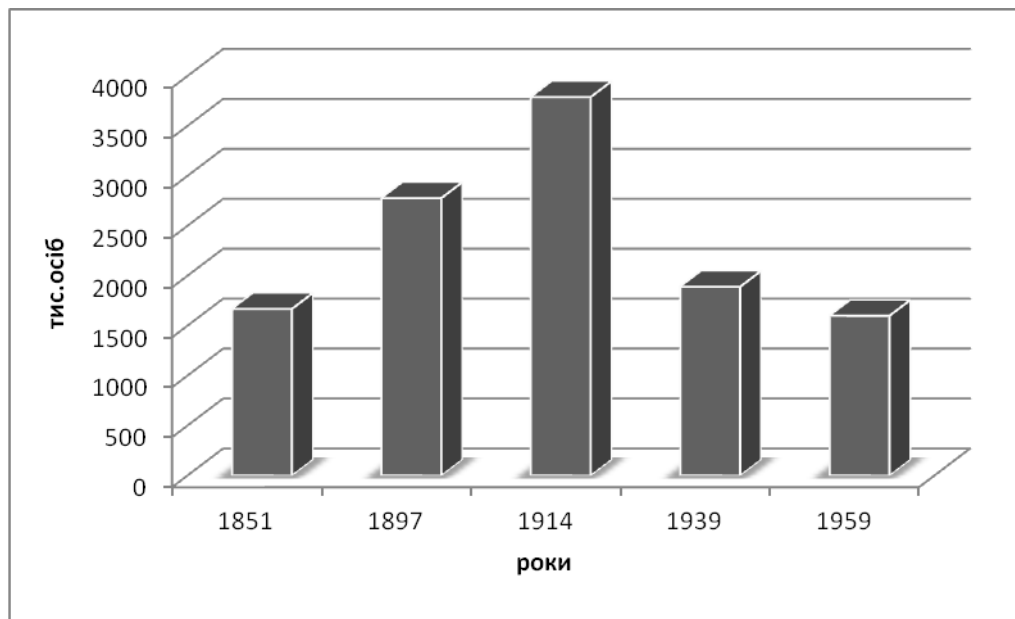

Рис. 2. Динаміка чисельності населення Полтавської області за період 1851 – 1959 рр. (побудовано автором за даними [4])

У післявоєнний період на зменшення чисельності населення області (рис. 2) значно вплинули міждержавні міграції, політичні репресії, так звані добровільно організовані переселення селян для роботи у вугільній, нафтовидобувній, лісовій і рибній промисловості, в сільському господарстві Сибіру і Далекого Сходу. Ці переселення тривали і в 50-ті роки, тоді основною міграційною подією стало освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані. Станом на 1956 р. у Полтавській області нараховувалося 1,6 млн. осіб, 97 % якого становили українці. У Полтаві на той час проживало 129 тис. осіб., у Кременчуці – 77 тис. осіб, у Лубнах – 27,7 тис. осіб [5].

На початок 1991 р. в Полтавській області мешкало 1,756 млн. осіб. Починаючи з кінця 1980-х рр. природний приріст населення Полтавщини стає від'ємним. Демографічні процеси на Полтавщині початку 1990-х рр.

характеризувалися зменшенням чисельності сільського населення (в середньому на 1 % за рік), збільшенням частки людей похилого віку (13,9 % від загальної чисельності у 1989 р.) [5].

Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення Полтавської області, його вікову структуру, негативно вплинули на соціальний та економічний розвиток території, зменшили можливість повноцінної реалізації трудового потенціалу населення. Різко знизилися відтворювальні можливості демографічного потенціалу області. Ці соціальні катаклізми в демографічній історії Полтавщини були настільки «регулярними» та значними, що призвели до істотного зменшення чисельності її населення, негативно відбилися на процесі відтворення населення, викликали глибокі наслідки в економічному, інтелектуальному та суспільному розвитку в цілому. У 70–90-х рр. ХХ ст. в Полтавській області та Україні в цілому розпочалася нова фаза демографічного переходу, основною відмінністю якої стало зниження народжуваності та природного приросту населення, підвищення рівня смертності та його активне старіння, депопуляція населення, формування родини, яка себе не відтворює. Все це вказує на те, що область увійшла у затяжну демографічну кризу, яка за тривалістю та масштабами перевершує попередні.

Таким чином, негативні демографічні тенденції, викликані демографічною кризою, вплинули на сучасну демографічну ситуацію в Полтавській області. Отже, для демографічної ситуації Полтавського регіону характерними є такі процеси. По-перше, систематичне зниження приросту населення, що визначалося збільшенням показників смертності та зменшенням народжуваності. По-друге, міграційні процеси, основний напрям яких – переселення із сіл у міста та збільшення питомої ваги міського населення. По-третє, динаміка вікового складу свідчила про старіння населення України, що заклало підґрунтя для визначення демографічної ситуації в сучасній Полтавській області як кризової. Таким чином, аналіз демографічних

особливостей та процесів окремих територій має бути в основі розробки перспективних планів їх соціально-економічного розвитку.

Література:

1) Булава Л.М. Географія своєї області. Полтавщина. Додаток до краєзнавчого атласу. – Полтава: Оріяна, 2004. - 28 с.

2) Жук В. Н., Пустовіт П. М. Наш рідний край. Полтавська область (історико-статистичний нарис). Випуск 10. – Полтава: Друкарня вид-ва «Полтава», 1991., с. 67;

3) Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 6. Місто Кременчук. Місто Комсомольськ. Кременчуцький район. – Полтава: Полтавський літератор, 1998., с. 12; Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. І. м. Полтава. – Полтава: Полтавський літератор, 1995., с. 12-13; Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 6. Місто Кременчук. Місто Комсомольськ. Кременчуцький район. – Полтава: Полтавський літератор, 1998., с. 11-12;

4) Полтавщина: Природа. Традиції. Культура. – Полтава: Оріяна, 2007. – 104 с.; 5) Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. / В. О. Романцов // УІЖ. – 1992. – № 10–11. – С. 34–46.